

भारतातील स्त्रियांच्या सामाजिक सुधारणाविषयी समाज सुधारकांचे योगदान

सुजाता पाटील

पीएच. डी. संशोधक, समाजशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
औरंगाबाद.

प्रस्तावना :

आज समाजातील स्त्रियांना दुय्यमतेची, कनिष्ठतेची वागणूक मिळते. पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत तर ही परिस्थिती प्रकर्षाने जाणवते. स्वातंत्र्य प्राप्ती होवून 50 वर्षे उलटली असली, तरी स्त्रियांच्या दर्जात म्हणावी तशी सुधारणा झालेली आढळून येत नाही. स्त्रियांची पारंपरिक भूमिका बदलू पाहणाऱ्या सामाजिक सुधारणा चळवळीतील विचारांच्या संघटना, व्यक्ती आणि संकल्पना अंतर्भूत आहेत. त्यात सुधारणावादी विचारापासून जहाल विचारांपर्यंत सर्व तऱ्हेच्या छटा आहेत. पुरुषाप्रमाणेच स्त्रियांनाही स्वतःचे स्वातंत्र्यशील व सृजनशील आयुष्य घडविण्याचा हक्क आहे. सामाजिक सुधारणावादी विचारवंतांच्या मते, स्त्रिया मागे पडण्याचे कारण म्हणजे आजवरचे पुरुषी वर्चस्व, स्त्रीचे स्त्रीत्व म्हणजे कृतिहीनता आणि परावलंबन, तर पौरुष म्हणजे कृति प्रवणता नवनिर्मिती आणि स्वातंत्र्य असे समीकरण आजवरच्या पुरुषी वर्चस्व असलेल्या इतिहासाने मांडले. त्यामुळे विवाह संस्था, कुटुंबसंस्था, धर्मसंस्था आणि उत्पादन व्यवहारात स्त्रीची भूमिका दुय्यम व अनुषंगिक मानली गेली. यावरून सामाजिक दरी निर्माण होवून स्त्री आणि पुरुष यांच्यामधील विषमता निर्माण होत गेली व त्यातूनच स्त्रीविषयक सामाजिक सुधारणा चळवळीला चालना मिळाली.

कोणत्याही समाजाची सांस्कृतिक पातळी ही त्या समाजातील स्त्रियांची परिस्थिती कशी आहे यावरून ठरते. 'वेदकाळात स्त्रियांचा समाजातील दर्जा उच्च होता. त्या पुरुषा प्रमाणेच स्वतंत्र बौद्धिक आणि अध्यात्मिक जीवन जगत होत्या. तसेच वेदोत्तर काळातही सामाजिक आणि धार्मिक क्षेत्रामध्ये स्त्रियांना पूर्ण अधिकार होता.' ब्रिटिश कालखंडात खऱ्या अर्थाने स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा उंचाविण्याच्या दृष्टीने आणि त्यांच्या उद्धारासाठी हेतू पूर्वक प्रयत्न केले गेले. याचे कारण म्हणजे स्त्रियांना भेडसावणाऱ्या अनेक समस्यांमध्ये सती प्रथा, स्त्री शिक्षण बंदी, बालविवाह, विधवा विवाह बंदी, विधम विवाह, विधवा पुनर्विवाह, बहुपत्नीत्व, केशवपन अशा अनिष्ट प्रथा समाजात होत्या. यातून स्त्रियांना मुक्त करण्यासाठी तत्कालीन

समाजातील राजा राममोहन रॉय, पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर, दयानंद सरस्वती, दलपतराय, लोकहितवादी, बाळशास्त्री जांभेकर, महादेव रानडे, आगरकर, फुले यासारख्या समाज सुधारकांनी केलेल्या प्रयत्नामुळे स्त्री शिक्षणाचे पाउल आज कितीतरी पुढे पडले आहे.

स्त्रीवादी विचारसणी म्हणजे :

खाजगी, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय पातळीवर होणाऱ्या स्त्रियांच्या दडपणूकी विरोधी झगडण्याची तयारी असणे तसेच स्त्रीवाद, लिंगभेद झुगारून स्त्री-पुरुष समानतेकडे वाटचाल करणारा विचार प्रवाह म्हणजे स्त्रीवादाच्या विचार सरणीचा अंगीकार करणे होय.

उद्दिष्टे :

- 1) स्त्रियांच्या सामाजिक सुधारणेचे महत्त्व अभ्यासणे.
- 2) स्त्रियांच्या सामाजिक सुधारणेत विविध विचारवंतांचे योगदान अभ्यासणे.
- 3) स्त्रियांच्या समाजातील विविध समस्या जाणून घेणे.

स्त्रियांच्या सामाजिक सुधारणेसाठी विविध समाजसुधारकांचे योगदान :

1) राजा राममोहन रॉय : यांना स्त्री समाज सुधारक म्हणून सर्वप्रथम ओळखले जाते. कारण त्यांनी स्त्रियांवरील अमानुषपणे होणारे अन्याय, अत्याचार थांबविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर कार्य केले. त्यांनी 1829 मध्ये सतीबंदीचा कायदा केला. त्या बरोबरच स्त्रियांवर होणाऱ्या सर्व प्रकारच्या अन्यायाविरुद्ध त्यांनी आंदोलन केले. मृत पतीच्या मालमत्तेत मुलांसोबत पत्नीलाही वाटा मिळाला पाहिजे असा विचार त्यांनी मांडला. त्याच बरोबर समाजातील स्त्रियांची गुलामी ही पुरुषांच्या अहंकारामुळे निर्माण झालेली असून जो पर्यंत त्या शिक्षण घेत नाहीत, तोपर्यंत ही गुलामी नष्ट होणार नाही असे विचार राजा राममोहन रॉय यांनी मांडले.

2) स्वामी दयानंद सरस्वती :

यांनी आर्य समाजाच्या माध्यमातून स्त्रीचे कार्यक्षेत्र फक्त चूल आणि मूल एवढेच मर्यादित न ठेवता त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी शिक्षणाचा अधिकार आणि त्यांना समान सामाजिक दर्जा दिला पाहिजे याचे समर्थन केले. अस्पृश्यता, बालविवाह, बहुविवाह, हुंडा पद्धतीचा निषेध व पडदा पद्धती या पद्धती स्त्रियांच्या प्रगतीच्या मार्गातील अडथळा असल्याचे मान्य करून त्या विरोधात मोहिम सुरु केली. त्यापुढे जावून त्यांनी आंतरजातीय विवाह आणि विधवा पुनर्विवाहांना पाठिंबा दिला व स्त्रियांना संपत्तीत वारसा आणि उच्च शिक्षण मिळविण्याचा हक्क आहे असे सांगितले.

3) ईश्वरचंद्र विद्यासागर :

यांना 19 व्या शतकातील सर्वात उल्लेखनीय सामाजिक सुधारक म्हणून ओळखले जाते. त्यांचे मुख्य योगदान स्त्रियांच्या दर्जाचे उत्थान करण्याकडे होते. ते विधवा पुनर्विवाहाचे एक महान समर्थक होते. त्यांच्या काळात हिंदू धर्मांमध्ये विधवांची स्थिती अत्यंत दयनीय होती, ती स्थिती सुधारण्यासाठी त्यांनी सतत काम केले. त्यांच्या काळात विधवेच्या पुनर्विवाहाचा प्रश्न अतिशय जटील होता. त्यासाठी त्यांनी पुढाकार घेवून ब्रिटिश सरकारला कायदा करण्यासाठी उद्युक्त केले व त्यानुसार 1856 मध्ये विधवा पुनर्विवाह कायदा पास होवून स्त्रियांना पुन्हा लग्न करण्याचा अधिकार दिला आणि अशा विवाहातून जन्माला आलेल्या मुलास कायदेशीर मान्यता दिली. तसेच त्यांनी बहुविवाह आणि बालविवाह या प्रथेविरोधात आपले मत मांडून असे सांगितले की या प्रथा हिंदू धार्मिक ग्रंथांमध्ये मान्य नाहीत.

4) महात्मा फुले :

महात्मा फुले यांनी स्त्रियांच्या सामाजिक सुधारणेसाठी विशेष प्रयत्न केले. ते म्हणतात, महिला शिवाय कुटुंबाचा, समाजाचा, देशाचा आणि जगाचा विकास होवू शकत नाही. जर विकास करायचा असेल तर स्त्रियांचा विकास करून त्यांना समाजाच्या प्रवाहात महत्त्वाचे स्थान दिले पाहिजे आणि हे काम महिलांना शिक्षण दिल्या शिवाय पूर्ण होवू शकत नाही. यासाठी 1848 मध्ये पुण्यामध्ये मुलींसाठी पहिली शाळा सुरु केली. तसेच त्यांनी 1863 साली बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना करून गावभर सर्वत्र पोस्टरे लावली. विधवांच्या केशवपनाला विरोध करण्यासाठी त्यांनी न्हाव्यांचा एक दिवसाचा संप घडवून आणला. इ.स. 1885 ते इ. स. 1950 या काळात मराठी वाङ्मयात लिहिल्या गेलेल्या स्त्रीवादी साहित्यात प्रमुख प्रेरणा म्हणून महात्मा फुले यांच्या विचार कार्याचा मोठा वाटा आहे. निर्णय प्रक्रियेत स्त्रियांना

स्वतंत्र स्थान असावे, ज्ञानसत्ता, अर्थसत्ता, धर्मसत्ता, राजसत्ता या सर्वांमध्ये स्त्रियांना माणूस म्हणून स्वतंत्र भूमिका असावी. हे त्यांचे विचार आजही प्रस्तुत ठरतात.

5) राजर्षी शाहू महाराज :

शाहू महाराज यांनी स्त्रियांच्या सामाजिक सुधारणेसाठी स्त्रियांना मोफत शिक्षण सुरु करून एक चळवळ सुरु केली. त्या काळात धर्माच्या नावाखाली देवांना मुले-मुली वाहण्याची विचित्र पद्धत भारतात चालू होती. परंतु राजांनी आपल्या संस्थानात जोगत्या-मुरळी प्रतिबंधक कायदा करून ही पद्धत बंद पाडली. याच बरोबर 1918 मध्ये विधवा पुनर्विवाह कायदा, 12 जुलै 1919 मध्ये संस्थेतील आंतरजातीय व आंतरधर्मीय विवाहास कायदेशीर मान्यता दिली. तसेच 11 जुलै 1919 मध्ये काडीमोड व घटस्फोट कायदा करून स्त्रियांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणून समाज परिवर्तनाचे काम केले.

6) पंडिता रमाबाई :

पंडिता रमाबाई या भारतातील प्रमुख सामाजिक सुधारक होत्या. त्यांनी भारतातील स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. तसेच बालविवाह, पुनर्विवाह बंदी इ. घातक चालीरीती व दुष्ट रूढी यातून समाजास मुक्त करण्याच्या उद्देशाने त्यांनी प्रथम पुणे येथे 'आर्य महिला समाज'ची स्थापना केली. त्यांनी स्त्रियांच्या समस्या स्वतःच्या अनुभवावरून जाणल्या व याकडे त्यांनी आपले लक्ष वेधले.

7) महर्षी धोंडो केशव कर्वे :

कर्वे यांनी स्त्रीला शिक्षण देवून तिला स्वावलंबी करणे व तिची दास्यातून सुटका करण्यासाठी आपले संपूर्ण आयुष्य वेधले. त्यांच्या काळात बालविवाहामुळे बालविधवांचा प्रमाण खूप मोठे होते, त्यांचे करुणा स्पंद जीवन संपविण्यासाठी इ. स. 1893 मध्ये त्यांनी विधवा विवाह उत्तेजक मंडळ स्थापन करून विधवा पुनर्विवाहाला चालना दिली. त्यांनी एका विधवेसोबत विवाह केला आणि तिला स्त्री शिक्षणाच्या कार्यात सहभागी करून घेतले. पुढे जावून त्यांनी ब्राम्हण विधवा स्त्रियांसाठी इ. स. 1907 साली हिंगणे येथे महिला विद्यालय सुरु केले. त्या नंतर इ. स. 1908 साली निष्काम कर्ममठ संस्थेची स्थापना केली तर 1916 साली मुंबई येथे महिला विद्यापीठ स्थापन करून स्त्री शिक्षण व स्त्रीच्या सर्वांगीण प्रगतीच्या चळवळीला अधिक गती दिली. तसेच स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी इ. स. 1917 मध्ये 'भारतीय महिला समिती' मद्रासमध्ये स्थापन केली व या समितीच्या सभापती डॉ. अनी बेझंट यांना करून स्त्रियांना

सामाजिक सुधारणेत प्रतिनिधित्व दिले.

8) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :

डॉ. आंबेडकर यांनी सामाजिक न्याय आणि समता यासाठी व्यवस्थेच्या विरोधात जे लढे दिले त्या सर्व लढ्यांमध्ये स्त्रियांचा सक्रिय सहभाग राहिल यावर त्यांचा कटाक्ष असे. त्यांनी हिंदू स्त्रीला हिंदू पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क आणि अधिकार मिळावेत म्हणून 'हिंदू कोड बिल' तयार केले होते. या बिलाचा आग्रह नाकारला गेल्याने त्यांनी कायदेमंत्री पदाचा राजीनामा दिला. तसेच दलित स्त्रियांना आत्मसन्मानाची जाणीव करून दिली.

9) महात्मा गांधी :

महात्मा गांधी यांनी स्त्रियांच्या आत्मसन्मानाची ठेवलेली जाणीव ही या काळातील स्त्रीवादी साहित्याची प्रेरणा म्हणावी लागेल. तसेच स्त्रियांना आत्मविश्वास, त्यांच्या क्षमतां विषयी विश्वास, स्वतः व्यक्ती असण्याचे भान आणि स्वातंत्र्य लढ्यात त्यांचा सहभाग असावा, त्याच बरोबर स्त्रियांनी केवळ कुटुंबातच नव्हे, तर समाजात आणि राष्ट्रीय लढ्यातही सहभागी व्हावे अशी महात्मा गांधी यांची भूमिका दिसून येते.

सारांश :

स्त्रियांच्या सामाजिक सुधारणेसाठी विविध समाज सुधारकांनी मांडलेल्या सामाजिक आणि शैक्षणिक विचारांचा अभ्यास केल्यानंतर असे दिसून आले की, 19 व्या शतका मध्ये स्त्रियांना अनेक समस्यांनी ग्रासले होते. त्यामध्ये सती प्रथा, स्त्रीशिक्षण बंदी, बालविवाह, विधवा विवाह बंदी किंवा विधवा पुनर्विवाह, बहुपत्नीत्व, केशवपन, पडदा पद्धती आणि स्त्रिदास्यत्व यासारख्या अनिष्ट प्रथा समाजात होत्या. या सामाजिक प्रथांना वाचा फोडून त्यांनी समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी विविध सामाजिक कायद्यांच्या अंमलबजावणीसाठी विशेष प्रयत्न करून कायदे करून घेतले व स्त्रियांना समाजात सन्मानाने जगण्याचे उमेद निर्माण केली.

संदर्भ सूची :

- 1 Prashar, Pooja. 'Woman and social reform movement in mofern India' National Journal of multidisciplinary research anf development, ISSN : 2455-9040 volume2, issue-3, sept 2017, p.590-596
- 2 Sumit Sarkar, Tanika Sarkar. (editors), 'Woman and social reform movement in mofern India' Indion Universty press, 2011, P. 429-438
3. देसाई, नि. रा., भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान, पॉप्युलर प्रकाशन, 1887, मुंबई, पृ. 12
4. कांबळे उत्तम, राजर्षी शाहू महाराज आणि महिला मुक्ती, सुगावा प्रकाशन, 2003, पुणे, पृ. 5
5. चोरमारे विजय, स्त्री सत्तेची पहाट, एक्सप्रेस पब्लिसिंग हाउस, 2005, कोल्हापूर, पृ. 13
6. भागवत विद्युत, स्त्री-प्रश्नाची वाटचाल : परिवर्तनाच्या दिशेने, प्रकाशन, प्रतिमा प्रकाशन, सदाशिव पेठे, 3 मार्च 2009, पुणे, पृ. 379-332
7. कुलकर्णी अंजली, दलित चळवळ आणि स्त्रिया, दैनिक लोकसत्ता, 14 मे 2016
8. नरके हरी, महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, महात्मा ज्योतिबा फुले चरित्र साधने प्रकाशन समिती, मुंबई, 2013, पृ. 25
9. शेळके रेखा, भोसले शर्मिष्ठा, गांधी माणूस ते महात्मा, साकेत प्रकाशन, 2019, औरंगाबाद, पृ. 120, 121